

VASİF QAFAROV

*Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin aspirantı***BATUM KONFRANSI VƏ AZƏRBAYCAN**

Osmanlı dövləti Trabzon konfransında Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini Zaqafqaziya Seyminə qəbul etdirib, onun əsasında sülh bağlamaq istəsə də, Seymin Brest-Litovsk müqaviləsini qəbul etməməsi səbəbindən bir aya qədər davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələnmişdi və Tiflis hökuməti türk tələbləri qarşısına silahla çıxmışdı. Zaqafqaziya hökumətinin belə mövqeyi Batum konfransında Türkiyənin mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

Batum konfransının elə ilk iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə Brest müqaviləsinin şərtlərini indiki danışıqlar üçün əsas kimi qəbul etmədiyini bildirib, Türkiyənin hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb etdi [33, s. 313-314; 35, s. 38]. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnıbasar), Uluxanlı (Zəngıbasar) və Vedıbasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Qars-Aleksandropol-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan başqa İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Zaqafqazıyanın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli idi [14; 15; 16; 17; 28, s. 26-27, 75; 35, s. 38; 39, s. 321; 41, s. 52, 59, 238; 42, s. 66, 75-76].

Osmanlı dövlətinin bu tələbləri nəinki Brest müqaviləsinin Türkiyə üçün müəyyən etdiyi 1877-1878-ci illərə qədərki türk-rus sərhəd xəttini, hətta 1828-ci ildəki türk-rus sərhədini də aşırırdı. Bu tələblərə münasibətdə ümumi bir mövqeyə gələ bilməyən Zaqafqaziya heyətində fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi. Bu da öz növbəsində heyətdə təmsil olunan azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda Türkiyə və Almaniya ilə danışıqlar aparmasına gətirib çıxartdı. Gürcülər türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniyağa sığınmaq qərarına gəldilər. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları «Poti razılaşması» ilə nəticələndi ki, bu razılaşma ilə də Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almaniyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi.

Osmanlı dövlətinin tələbləri əks olunan 11 may tarixli ultimatumun verilməsindən iki həftədən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq Zaqafqaziya heyətindən bu ultimatumla heç bir rəsmi cavab verilməmişdi. Ona görə də Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə 26 may 1918-ci il tarixində Zaqafqaziya heyətinə yeni və son ultimatumunu təqdim etdi. Bu ultimatumda Türkiyənin 11 may tarixli əsas tələbləri ilə yanaşı bir sıra yeni tələblər də yer almışdı və bunların qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı 72 saat ərzində cavab verilməsi tələb edilirdi [33, s. 309-310]. Ultimatum saat 20⁰⁰-da verilmişdi və bundan beş saat əvvəl Zaqafqaziya Federasiyası artıq mövcud deyildi, dağılmışdı [33, s. 331]. Elə həmin gün Gürcüstan [33, s. 339], mayın 28-də Azərbaycan [2, v. 49-50], mayın 30-da da Ermənistan öz müstəqilliyini elan etmişdi [40, p. 191]. Bu səbəbdən Zaqafqaziya hökumətinin Türkiyə ilə bağladığı Batum danışıqları yeni elan edilmiş milli respublikalar davam etdirməli oldular.

Zaqafqaziya Federasiyasının dağılmasından sonra da Osmanlı dövlətinin tələblərində elə bir dəyişiklik olmadı, əksinə bu tələblər daha da sərtləşdi. Hələ Zaqafqaziya Seyminin dağılması ərəfəsində, mayın 24-də Osmanlı dövlətinin sədr-əzəmi Tələt paşa

Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında yazırdı: «... Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlə tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir Erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu səbəbdən mümkün olsa, «çibani kökündən təmizləmək» ən xeyirli iş olacaqdır. Bu mümkün olmadığı təqdirdə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir...» [38, s. 661-662] Göründüyü kimi, Tələt paşa erməni problemini birdəfəlik həll etmək istəyirdi.

Türkiyənin 26 may tarixli ultimatumundan sonra Batumdakı gürcü və erməni nümayəndələri Tiflisə qayıtdılar və may ayının son günlərində yeni təlimatnamələrlə yəni-dən Batuma döndülər. Azərbaycan nümayəndələri – M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski isə Tiflisə qayıtmaqdan sonra Batumda qalıb Türkiyə ilə bir sıra məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmağı üstün tutdular. Türkiyə tərəfindən təqdim olunan ultimatumda Azərbaycan torpaqları ilə bağlı ərazi tələbləri də var idi. Bu ərazi tələblərinə Naxçıvan qəzası (Ordubad istisna olmaqla), Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi, İrəvan qəzasının Kəmərlı (Gərnıbasar), Uluxanlı (Zəngıbasar) və Vedıbasar bölgələri daxil idi [16; 17; 35, s. 38, 39, s. 321; 41, s. 52, 59, 238; 42, s. 66, 75-76]. Bundan əlavə, türklər yeni yarannmış erməni dövləti üçün Qarsdan sonra siyasi mərkəz ola biləcək Aleksandropolu (Gümrünü) da tələb edirdilər ki, bu da öz növbəsində, Azərbaycanı yeni ərazi itkiləri faktı qarşısında qoymaq demək idi.

Bu dövrdə Bakı Sovet Rusiyasının əlində idi. 1918-ci ilin Mart qırğınına törətməklə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik-daşnak alyansı Azərbaycanın digər qəzalarında da türk-müsəlman əhalisinə qarşı bu qırğın əməllərini davam etdirməkdə idilər. Bununla paralel olaraq, Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində də erməni quldur dəstələrinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar, vəhşiliklər davam etməkdə idi. Osmanlı yardımını olmadan Azərbaycanda anarxiyanın qarşısını almaq, xüsusilə də Bakını Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejimindən xilas etmək qeyri-mümkün idi. Bu səbəbdən Azərbaycan bütün ümidini Osmanlı yardımına bağlamışdı və Batumdakı Azərbaycan nümayəndələri də Türkiyənin ərazi və digər tələblərini qəbul etməyə bir növ məhkum idilər. Aleksandropol (Gümrü) türklər tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə siyasi mərkəz olaraq İrəvanın verilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdi. Osmanlı siyasi dairələri İrəvanı güzəştə getmək istəməsələr də, ermənilər bu məsələ üzərində ısrarla dayanmışdılar.

Qeyd edək ki, bu dövrdə «erməni məsələsi» ilə bağlı Osmanlı siyasi dairələrində müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Tələt və Ənvər paşalar «erməni məsələsi»ndə «çibani kökündən təmizləməyi» ən xeyirli iş hesab edib, bölgədə erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək və bu mümkün olmadığı təqdirdə çox zəif və yaşamayacaq bir Ermənistanın təşəkkül etməsini zəruri hesab etsələr də [19; 38, s. 661-662], Xəlil bəy və Vehib paşa kimi siyasilər ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudiyyət və müəyyən güzəştlər verilməsinin vacib olduğunu bildirirdilər [18].

Bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlı dövləti Batum konfransında irəli sürdüyü ərazi tələbləri üzərində ısrarla durmuşdu və heç bir güzəştə getmək fikrində deyildi. Belə olan təqdirdə Xəlil bəy üçüncü bir yol seçdi ki, bu da Türkiyənin ermənilərdən aldığı torpaqların əvəzində azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini alaraq ermənilərə verməkdən ibarət idi. Bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürüldü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı dövlətinin tələbləri qarşısına silahlı çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşı-

sında əlacsız bir vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar «Erməni məsələsi»nin beynəlxalq bir problem olduğunu önə çəkərək, Osmanlı dövlətinin ermənilərə ayırdığı ərazilərin erməni xalqının yaşaması üçün həddindən çox az olmasından şikayətlənir və bildirirdilər ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır [40, p. 195-196]. Sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi erməni nümayəndələri təklif edirdilər ki, heç olmasa Azərbaycan torpaqlarından müəyyən bir ərazi ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər [18]. Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə bir sıra danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi. Xəlil bəy dərhal bu barədə Ənvər paşaya məlumat verdi. Lakin Ənvər paşa çox sərt bir şəkildə bu təklifə qarşı çıxdı. O, 27 may 1918-ci il tarixində Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: «Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər bizdən kaybetdikləri ərazilərə müqabil Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirləmiş və müsəlmanlar da buna müvafakat edəcəkləmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmlərləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu bizim üçün Rusiyadan daha zərərli (müzir) bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvələrimizin yardımını və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıkları İrəvan kimi məntəqənin belə müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu sürətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücut bularaq yaşamayacaq sürətdə olduqca çox zəif bir halda bırakılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu sürətlə təhlükədən qurtarıla bilər...» [19].

Buradan da açıq-aydın göründüyü kimi, Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri Azərbaycanla Gürcüstan arasında bölüşdürmək və müsəlmanların məskunlaşdığı əraziləri ermənilərdən təmizləmək istəyirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə, Ənvər paşa yaranacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı və qətiyyətlə İrəvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxırdı.

Tələt və Ənvər paşalardan fərqli olaraq, Vehib paşa mövcud realığı dəyərləndirən Xəlil bəylə eyni mövqedən çıxış edirdi. O, Ənvər paşanın teleqramına 29 may 1918-ci il tarixində verdiyi cavabda «verilən əmlərləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını» bildirməklə yanaşı onu da qeyd edirdi ki, «erməniləri büsbütün qeyri-mövcud edemeyiz. Hər halda onlara bir vücut vermək zərurət və mecburiyyətimizdir» [18]. Batumdakı türk heyətinin mövqeyinə görə yaradılacaq erməni dövləti Eçmiədzin və Novo Bayazid qəzalərindən ibarət olmalı idi.

Bu durum qarşısında Ənvər paşa Batuma göndərdiyi 29 may tarixli təlimatında Osmanlı dövlətinin mərkəzi Gəncə olan hökumətlə (Azərbaycanla – V.Q.) birbaşa sər-

hədinin olmasının vacibliyini bildirirdi [21]. Ənvər paşanın mövqeyinə görə, Qarakilsənin şimalından da Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla birbaşa sərhədi olmalı idi. Belə olan təqdirdə Osmanlı dövlətinin bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Qarakilsədən Azərbaycanla sərhədi olurdu. Ermənistanın isə Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsildi və o, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında bir ada şəklində qalırdı.

Nəticə etibarilə, Başkomandan vəkili və Hərbiyyə naziri Ənvər paşanın bütün xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Batumdakı türk heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Novo Bayazid və Eçmiədzin bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi [20; 30]. 4 iyun 1918-ci il tarixində imzalanmış Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə Ermənistan Respublikası Cənubi Qafqazda 10 min km² olan ərazisi olan bir dövlət oldu. Ermənilər onlara ayrılan ərazinin azlığından yenidən şikayətləndikdə, Vehib paşa bildirdi ki, ermənilərə daha çox ərazinin qalması üçün Ermənistan daxilindəki bütün müsəlmanları böyük məmnuniyyətlə Türkiyəyə köçürə bilərik [37, s. 133].

Beləliklə, türk heyəti kiçik bir ərazidə öz nəzarəti altında olacaq bir erməni dövləti yaratdı və Osmanlı dövləti onu tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da Osmanlı dövləti bir tərəfdən «Erməni məsələsi» ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan «qınağ»ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi düşmən dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Zaqafqaziyada yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana güzəştə getmək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağa olan iddialarından imtina etsinlər [34, s. 90].

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da H.Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu. Baş nazir F.X.Xoyski öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı X.Xasmməmmədov, M.Y.Jəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. Nəticədə iclasda iştirak edən 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri bu təklifin lehinə səs verdi [2, v. 51-52]. Bununla da İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu.

Batum danışıqları 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında «Dostluq», Osmanlı dövləti ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında isə «Sülh və Dostluq» müqavilələrinin imzalanması ilə nəticələndi.

«Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye ilə Azərbaycan Hükumet-i Cümhuriyyəsi arasında imzalanan Dostluq Müqaviləsi»ni Osmanlı hökuməti adından ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin Komandanı Ferik Vehib paşa, Azərbaycan Respublikası hökuməti adından xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski və Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə imzaladılar. Müqavilə 11 maddə, iki əlavə və bir keçici (müvəqqəti) əlavədən ibarət idi [1, v. 1-3; 3, v. 9-22^a; 11; 12; 13; 26; 29; 31, s. 225-235, 470-483].

Müqavilənin birinci maddəsinə görə, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daimi sülh və möhkəm dostluq bərqərar olacaqdı.

İkinci maddə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sərhəd xəttini müəyyən edirdi [1, v. 1-3; 3, v. 43-47; 11; 12; 13; 26; 29; 32, s. 14-17]. Bu maddə Osmanlı dövlətinin Batumda Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə imzaladığı müqavilələrin ikinci maddələri ilə eyniyyət təşkil edirdi və Türkiyənin bütövlükdə Zaqafqaziya ilə sərhədini təsbit edirdi. Bu müqavilə ilə Gürcüstan Qars, Ərdəhan və Batumla yanaşı, Axıska və Axalkələkin də Türkiyəyə keçdiyini təsdiq edirdi. Lakin müqavilənin imzalanmasından bir gün əvvəl, iyunun 3-də aparılan türk-gürcü danışıqlarında Osmanlı nümayəndə heyəti may ayının 11-də Batum konfransına təqdim etdiyi ərazi tələblərini müəyyən qədər yumşaldaraq Abastuman və Askuerinin (Askurun) Gürcüstanda qalmasına razılıq verdi. Batum müqaviləsi ilə Ermənistan da Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid şərtlərini qəbul edir və əlavə olaraq Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli (İğdır) qəzalarının, habelə Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsinin (qəza mərkəzi olan şəhərin özü ermənilərdə qalırdı) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq edirdi. Bundan əlavə İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlili (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasars bölgələri də Osmanlı dövlətinə verilir ki, bunun nəticəsində Türkiyə-Ermənistan sərhədi İrəvanın lap yaxınlığından keçirdi. Ermənistan Respublikası təqribən 10 min km² əraziyə sahib olurdu. Aleksandropol-Culfa dəmir yolu da tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçirdi.

Batum müqaviləsinə görə Azərbaycan da ərazi itkilərinə məruz qalırdı. Müqaviləyə əsasən Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası Türkiyəyə verildi. Bundan başqa, İrəvan qəzasının Kəmərlili, Uluxanlı və Vedibasars bölgələri Türkiyəyə verildi, habelə Azərbaycan İrəvan şəhərini də Ermənistana güzəştə getməli oldu.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında imzalanan müqavilənin üçüncü maddəsində qeyd edilirdi ki, «Azərbaycan və Ermənistan respublikaları hökumətləri arasında sərhədin müəyyən edilməsinə dair imzalanan protokol barədə Osmanlı hökumətinə məlumat veriləcək və həmin protokol bu müqavilənin bir hissəsini təşkil edəcəkdir».

Azərbaycan üçün ən önəmli olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə Osmanlı hökuməti ölkədə qayda-qanunu (intizam) və daxili asayışı təmin etmək və möhkəmləndirmək üçün Azərbaycana zəruri hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür.

Beşinci maddəyə görə, Azərbaycan Respublikası hökuməti öz sərhədləri daxilində heç bir quldur dəstənin formalaşması və silahlanmasına imkan verməməyi və bura sığınacaq bütün quldurları da tərksilah etməyi və onları dağıtmağı öz üzərinə götürürdü.

Altıncı maddəyə görə, tərəflər dəmir yolu daşınmalarında azaldılmış tariflər müəyyənləşdirmək və tətbiq etməklə bir-birinə hər cür şərait yaratmalı idilər.

Yeddinci maddəyə görə, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti iqtisadi və hüquqi münasibətlərini tənzimləmək üçün konsul konvensiyası, ticarət müqaviləsi və digər aktlar bağlamalı idilər.

Səkkizinci maddəyə görə, sazişə girən tərəflərin birinin ərazisindəki əhali və ya şəxsləri sərhədin digər tərəfində qalmış mal və mülkünə sahib olmağa, istifadə edə birlənlərin bunlardan istifadəsinə, onlardan faydalanmağa və yaxud birinə verməyə, onları özləri və yaxud vəkilləri vasitəsilə satmağa haqları olajaqdı. Heç kim, ümumi mənfəət xaricində, təminat ödənmədən qeyd olunan bu daşınmaz əmlakdan məhrum edilməməli idi. Əhali və onların qeyd olunan vəkilləri sərhədin digər tərəfində təsdiq olunmuş yol vəsiqəsini göstərdikdən sonra, onların sərhədi keçməsinə heç bir maneə törədilməməli idi.

Doqquzuncu maddəyə görə, Azərbaycanın beynəlxalq poçt-teleqraf ittifaqına girməsinə qədər iki ölkə arasında poçt-teleqraf münasibətləri bu müqavilənin təsdiqnamə-

lərinin mübadiləsindən etibarən beynəlxalq ittifaqın poçt-teleqraf konvensiyalarına, sazişlərinə və nizamnaməsinə uyğun olaraq bərpa edilməli idi.

Onuncu maddəyə görə, Brest-Litovskda Osmanlı dövləti və onun müttəfiqləri ilə Rusiya arasında imzalanan müqavilələrin indiki müqaviləyə zidd olmayan şərtləri Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qüvvədə qalacaqdı.

On birinci maddəyə görə, bu müqavilə ratifikasiya edilməli, təsdiqnamələr bir ay və yaxud mümkün olduğu qədər daha tez bir müddətdə İstanbulda mübadilə edilməli idi [1, v. 1-3; 3, v. 9-22a; 11; 12; 13; 26; 29; 31, s. 225-229, 470-475; 32, s. 14-17].

Eyni şəxslər elə həmin tarixdə «Dostluq Müqaviləsi»nə iki əlavə və bir keçici (müvəqqəti) əlavə müqavilə də imzaladılar.

Birinci əlavə müqavilə 9 maddədən ibarət idi və iki ölkə arasında ticarət və sərbəst gediş-gəliş əlaqələrinin qurulmasına aid idi. Bu müqavilə ilə tərəflər dərhal ticarət əlaqələrinə girməyi və bunun üçün lazımı şərait yaratmağı, sərbəst tranzitə icazə verməyi və iki ölkə arasında ticarətdə aşağı gömrük rüsumları tətbiq etməyi öhdələrinə götürürdülər [26; 29; 31, s. 229-231, 476-477].

«Sərhədə yaxın yerlərdə ticarətə xüsusi icazə» adlanan ikinci əlavə müqavilə 3 maddədən ibarət idi. Bu müqaviləyə görə, hər iki tərəfdən sərhəd xəttindən 15 kilometrə qədər aralıqda yerləşən sərhədboyu ərazi daxilində lazımı tələbatı ödəmək məqsədi ilə əhalinin gündəlik ticarəti üçün bir sıra imtiyazlar tətbiq edilirdi. Sərhəd rayonlarında ticarət edənlər (qatarla olan keçidlər istisna olmaqla) gömrük rüsumlarından, o cümlədən digər vergi və rüsumlardan azad edilirdilər. Sərhəd ərazilərin sakinləri yerli icra orqanları tərəfindən verilmiş və gömrük orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş sərhədi keçmək icazəsi verən sənədlər (pasavanlar) vasitəsilə digər tərəfin ərazisinə sərbəst şəkildə keçə bilirdilər. Bu pasavanlar on beş gün içərisində mötəbər idi [3, v. 22-22a; 10; 26; 29; 31, s. 231-233, 478-479].

Keçici (Müvəqqəti) əlavə müqavilə müharibənin doğurduğu bir sıra hərbi məsələləri həll etmək məqsədilə bağlanmışdı və 6 maddədən ibarət idi [4; 5; 6; 7; 8; 9; 26; 29; 31, s. 233-235, 480-482].

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında imzalanmış 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqavilələrinə əlavə olaraq, elə həmin gün Türkiyəyə bir sıra imtiyazlar verən daha iki saziş də bağlandı. Birinci saziş Bakı ilə Batum arasında neft axınının davamlılığını təmin etməklə bağlı idi və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında imzalandı [22; 25; 33, s. 364; 32, s. 22]. İkinci saziş Zaqafqaziya dəmir yollarına aid idi və dörd dövlət – Osmanlı dövləti, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında imzalandı [27; 32, s. 23; 33, s. 365].

Batum müqavilələrinin ayrı-ayrılıqda diqqətlə araşdırılması zamanı belə bir nəticəyə gəldik ki, burada yalnız Osmanlı dövlətinin himayəsində olan bir Azərbaycanın de-fakto olaraq tanınmasından söhbət gedirdi.

Beləliklə, 1918-ci il may ayının 11-dən iyunun 4-nə qədər davam edən Batum konfransının Azərbaycan üçün aşağıdakı nəticələri oldu.

Birincisi, Osmanlı dövlətinin Trabzon konfransından fərqli olaraq, Batumda da sərtləşən tələbləri qarşısında vahid fikrə gələ bilməyən Zaqafqaziya sülh nümayəndə heyəti, o cümlədən Seym fraksiyaları arasında onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və nəticədə Zaqafqaziya Federasiyası dağıldı. Gürcüstanın müstəqilliyi elan olunandan sonra Seymdəki Müsəlman fraksiyası tərəfindən 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın da müstəqilliyi elan edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş milli dövlətçilik bərpa edildi.

İkincisi, Trabzon konfransında Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk sülhü ilə bağlı tələblərini qəbul etməyən və nəticədə müharibəyə rəvac verən erməni və gürcülərdən fərqli olaraq Azərbaycan nümayəndələrinin sülh tərəfdarı olmalarına və sonadək Türkiyə ilə müharibəyə qarşı mübarizə aparmalarına baxmayaraq, sonda Ermənistan və Gürcüstanla paralel olaraq Azərbaycan da ərazi itkilərinə məruz qaldı. Azərbaycan Tiflis quberniyasının Abastuman və Askueri istisna olmaqla Axıska və Axalkələk qəzalarının, İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) və Sürməli (İğdır) qəzalarının, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsinin Osmanlı dövlətinə keçdiyini qəbul etməklə bərabər, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlı (Gərnıbasar), Uluxanlı (Zəngıbasar) və Vedıbasar bölgələrını, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsini və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzasını Türkiyəyə verməli oldu. Bundan əlavə, Aleksandropol (Gümrü) türklər tərəfindən tutulduqdan sonra Azərbaycan yeni yaranan erməni dövləti üçün siyasi mərkəz olaraq İrəvanı ermənilərə güzəştə getməli oldu.

Üçüncüsü, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında imzalanmış Batum müqavilələri ilə Türkiyəyə Azərbaycanda geniş fəaliyyət sərbəstliyi və müstəsna hüquqlar verildi. Azərbaycanın bütün kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək hüququ olan Osmanlı dövləti tələb etdiyi təqdirdə, Azərbaycan hökuməti Bakı limanındakı müəssisələri, Xəzər dənizində olan ona aid gəmiləri və digər nəqliyyat vasitələrini hərbi məqsədlərlə istifadə etmək üçün ona verməli idi. Bu, Osmanlı dövlətinin Turançı siyasətinin təkcə Azərbaycan və Qafqazla məhdudlaşmayıb, eyni zamanda, Orta Asiyaya da yönəldiyini göstərirdi.

Dördüncüsü, Batum müqavilələri ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti ölkəyə Osmanlı hərbi yardımını təmin etdi. Azərbaycan hökuməti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə Osmanlı hökuməti ölkədə qayda-qanunu və daxili asayışı təmin etmək və möhkəmləndirmək üçün Azərbaycana zəruri hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı hərbi yardımını olmadan yeni doğulmuş Azərbaycan Respublikası hökumətinin öz qüvvəsi ilə erməni-bolşevik birləşmələri tərəfindən ölkədə yaradılan anarxiyanın qarşısını alması və Sovet Rusiyasının bütün vasitələrlə qoruduğu Bakıdakı Şaumyan rejimini ləğv etməsi müşkül məsələ idi, daha doğrusu, mümkün deyildi.

Batum konfransı başa çatdıqdan sonra erməni quldur dəstələri bu müqaviləni tanımadıqlarını bəyan edib türklərə qarşı silahlı mübarizələrini davam etdirsələr də, bunun elə bir əhəmiyyəti olmadı. Osmanlı dövləti Batum müqavilələri ilə əldə etdiyi ərazilərə yiyələndi. 1918-ci il iyulun 20-də Osmanlı ordusu erməni quldur dəstələrinin müqavimətini qıraraq Naxçıvana girdi və beləliklə Naxçıvanda türk bayrağı dalğalanmağa başladı [36, s. 52]. 11-ci alay komandanı Süreyya bəy Naxçıvan Məhəlli hökumət rəisi təyin edildi. Bir qədər sonra onu Ali Şefik bəy əvəz etdi [36, s. 54-55]. 1918-ci il avqustun 15-də Osmanlı Sultanı Mehmed Vahiddedin tərəfindən «Evliy-i Selse» əhalisinə yayınlanan bir bəyannamə ilə bu torpaqlar rəsmən ilhaq edildi. Sentyabrın 14-də bölgədə idarəçilik orqanlarının qurulması haqqında qərarnamə qəbul edildi. Bu qərarnaməyə görə, Qars, Ərdəhan, Batum və ətraf ərazilərdə (Batum müqavilələrinə görə Osmanlı dövlətinə keçər ərazilərdə) Batum və Qars livalarından ibarət mürəkkəb Batum vilayəti təşkil edildi. Naxçıvan da Qars valisi tərkibində qəza olaraq Batum vilayətinə daxil oldu [23; 24; 36, s. 55-57].

Osmanlı dövləti Batum konfransında əldə etdiyi ərazilərə yiyələnsə də, türk ordusu qarşısında hələ daha böyük vəzifə – Bakını almaq vəzifəsi dururdu.

ƏDƏBİYYAT

- 1.ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88.
- 2.ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1.
- 3.ARSPIHDA, f. 277, siy. 2, bağlama 1, iş 9.
- 4.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-166.
- 5.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-167.
- 6.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-168.
- 7.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-169.
- 8.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-170.
- 9.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-171.
- 10.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-172.
- 11.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-173.
- 12.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-174.
- 13.ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 302, F. 1-175.
- 14.ATASE. A. 4/3671. K. 2917, D. 493-302, F. 1-136.
- 15.ATASE. A. 4/3671. K. 2917, D. 493-302, F. 1-137.
- 16.ATASE. A. 4/3671. K. 2919, D. 61-499, F. 3-1.
- 17.ATASE. A. 4/3671. K. 2919, D. 61-499, F. 3-2.
- 18.ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.
- 19.ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.
- 20.ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18.
- 21.ATASE, A. 4/3671, K. 2930, D. 553, F. 4.
- 22.ATASE, A. 4/6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-1.
- 23.Ati, 1334/1918, № 202.
- 24.BOA. DUİT, D. 1, G. 1.
- 25.BOA. HR. HMŞ. İŞO. D. 106, G. 8.
- 26.BOA. HR. HMŞ. İŞO. D. 107, G. 7.
- 27.BOA. HR. HMŞ. İŞO. D. 107, G. 11.
- 28.BOA. HR. SYS. D. 2372, G. 1.
- 29.BOA. HR. SYS. D. 2372, G. 2.
- 30.BOA. HSD. AFT. D. 6, G. 61.
- 31.Osmanlı Devleti İle Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri. II (1575-1918). Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- 32.Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). В., Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.
- 33.Документы и материалы по внешней политики Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
- 34.Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, Azərnəşr, 1993.
- 35.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990.
- 36.Atnur İ.E. Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara, Türk Tarih Kurumu Basınevi, 2001.
- 37.Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller. Haz.: İsmet Parmaksızoglu. Ankara, 1981.
- 38.Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- 39.Pomiankovski C. Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü «1914-1918 I Dünya Savaşı». (Çeviren: Dr. Kemal Turan). İstanbul, Kayihan Yayınevi, 1990.
- 40.Hovannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Berkeley. Los Angeles, 1967.
- 41.Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmäeche. Teil 2, Wien-K İn-Weimar, Böhlau Verlag, 1992.
- 42.Zürre W. Kaukasien 1918-1921. Disseldorf, Droste Verlag, 1978.

ВАСИФ ГАФАРОВ*Аспирант исторического факультета БГУ***БАТУМСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ И АЗЕРБАЙДЖАН**

В статье обобщается договор подписанный Османлинской империей с Закавказским Сеймом Батумской конференции и ее выгоды для Азербайджана. В статье особо подчеркивается территориальные претензии Османлинской государства.

Разбирается договор подписанный между Османлинской империей с Азербайджаном в комплексном виде и его выгоды для Азербайджана. Приведенные в статье данные ссылаются на первичные варианты договора, содержащиеся в архивах Турции и Азербайджана.

VASIF GAFAROV*The Aspirant of Faculty of History of BSU***THE CONFERENCE OF BATUM AND AZERBAIJAN**

The Conference of Batum is investigated from point of view of Azerbaijan which Ottoman State began negotiations with Transcaucasia Council, but had carried with national republics in the article. Special attention is paid the territory demand of the Ottoman State here. Treaties are investigated in the complex case which Ottoman State signed with Azerbaijan and it is paid attention the results of Batum Conference for Azerbaijan.

The Article has been written on the basis of primary variants of the documents of the conference of Batum kept in Azerbaijan and Turkey archives.

Rəyçilər: t.e.d.E.B.Muradəliyeva, t.e.d.M.B.Fətəliyev.

BDU-nun Tarix fakültəsi «Azərbaycan tarixi» (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının 06 yanvar 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06).